

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Географічний факультет

Кафедра фізичної географії, геоморфології та палеогеографії

Національний природний парк «Хотинський»

Управління молоді та спорту
Чернівецької обласної державної адміністрації

Європейська асоціація студентів-географів
(Чернівецький відділ)

Рідуш Б., Поп'юк Я., Чернега П.

КУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ ЯК ГЕОГРАФІЧНИЙ ФЕНОМЕН

**Путівник
наукової екскурсії
Міжнародної наукової конференції
(23–25 вересня, 2021)**

Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2021

УДК 911.2.913.551.8
P180

P180 **Рідуш Б., Поп'юк Я., Чернега П.** Культурний ландшафт як географічний феномен : Путівник наук. екскурс. Міжнар. Наук. Конф. (23–25 вересня, 2021). – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т., 2021. – 24 с.

Путівник наукової екскурсії Міжнародної наукової конференції «Культурний ландшафт як географічний феномен», яка присвячена актуальним питанням інтерпретацій культурного ландшафту, цілеспрямовано створеним ландшафтам, реліктовим та палеоландшафтам, збереженню та адаптації культурних ландшафтів до природних та антропогенних змін. Основні екскурсійні об'єкти розташовані в долині Середнього Дністра та зоні затоплення Дністровським водосховищем.

Для фахівців у галузі географічних, геологічних, історичних та суміжних наук.

УДК 911.2.913.551.8

ЗМІСТ

1. Клішковецька поселенська агломерація	4
2. Військові поселення часу Хотинської війни	5
3. Пізньоримські поселення та склоробні майстерні Барбарікуму в Комарові та Бузовиці	5
4. Затоплені населені пункти Дністра	7
5. Давні кременеві виробки в урочищі Біла гора (Студениця 1)	8
6. Студеницький печерний монастир	10
7. Бакотсько-Комарівський білатеральний комплекс	10
8. Розріз едіакарію	15
9. Комарівські палеосейсмодислокації	16
10. Вапнякові штольні у с. Комарів	17
11. Багатошарові палеолітичні стоянки Молодове 1 і 5	19

1. Клішковецька поселенська агломерація

Клішковецька сільська агломерація нараховує 10 поселень і розтягується із заходу на схід, займаючи привододільні простори річок Дністра та Прута південного макросхилу Хотинської височини. Це низка населених пунктів, які переходять один в один зовсім непомітно. Тому складається враження, що це одне село, загальна протяжність якого 25 км. Ці села розташовані вздовж шосейної дороги, яка простягається від Чернівців до Хотина.

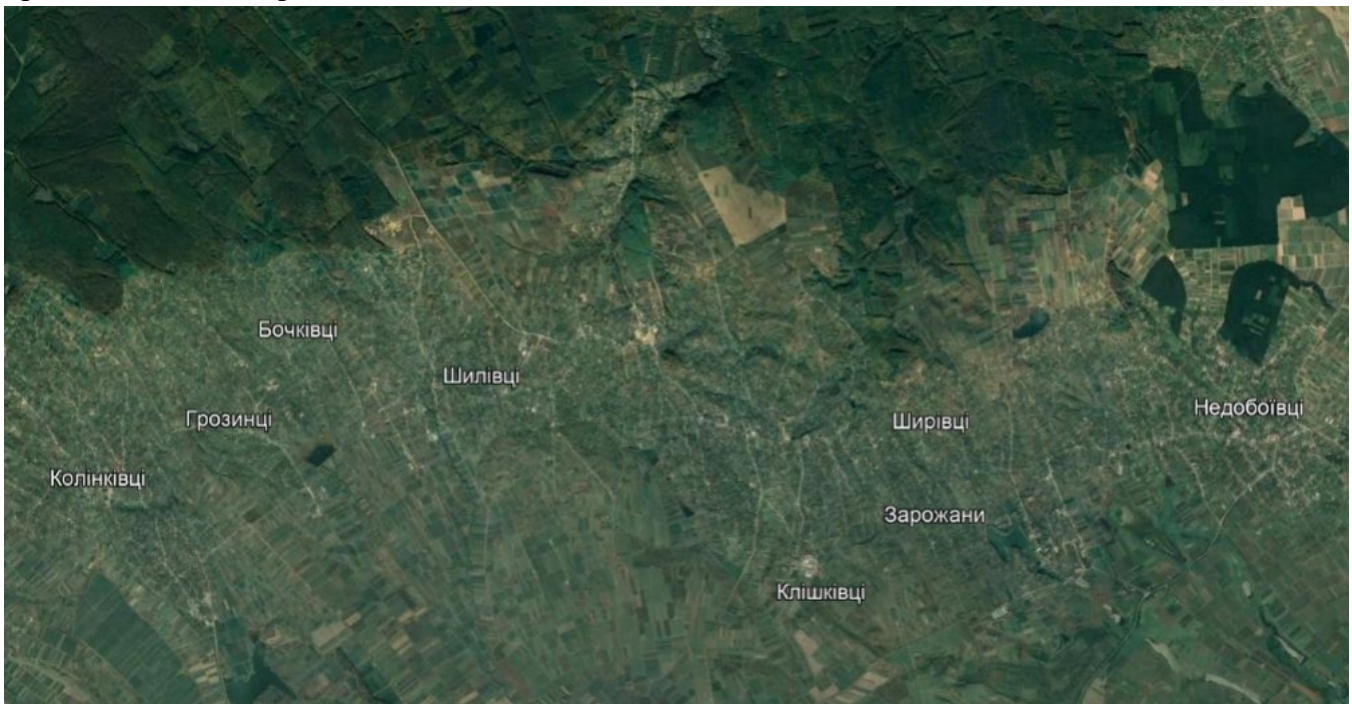

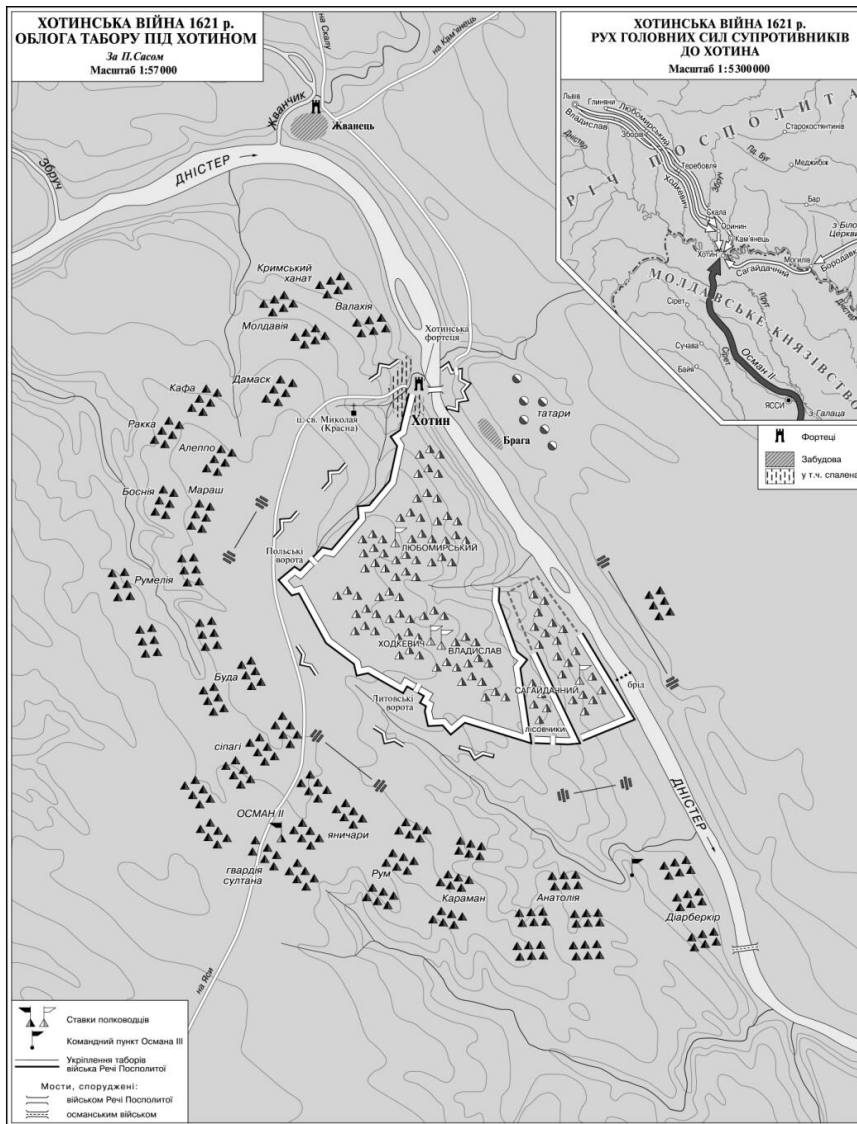
Рис. 1. Основні населені пункти
Клішковецької поселенської агломерації

За розташуванням крайніх населених пунктів її можна ще означити як Колінковоцько-Недобойську. Територія даної агломерації почала заселятися з III тис. до н.е., коли ці землі посіли племена пізнього етапу трипільської культури. У той час населеними були землі 7-ми теперішніх поселень: Колінківці, Грозинці, Бочківці, Клішківці, Зарожани, Владична і Недобойці. У другій половині II тис. до н.е. на територію с. Малинці приходять представники лукашівської культури. Останнім із поселень виникло с. Ширівці у XIV ст.

Отже, перший спалах заселення припав на III тис. до н.е., а другий – першу половину I тис. н.е, під час заселення території племенами черняхівської культури. Черняхівські старожитності існували тут у 7-ми населених пунктах (за винятком Малинців, Шилівців та Ширівців). Безперервність слов'янського залюднення мала місце у с. Владична, коли черняхівська культура змінилася празько-корчацькою, після якої заселилися представники культури Луки-Райковоцької, а пізніше й давньоруське населення. Давньоруські пам'ятки за своєю масовістю є третіми – про-

стежуються у 5-ти селах: Колінківцях, Грозинцях, Недобойцях та Клішківцях. З-поміж них виділяються с. Клішківці, в якому до кінця XV ст. відзначена присутність 7-ми культур, та с. Грозинці, де мало місце 6 культур. З інших поселень відзначимо ще Владичну, де мешкали представники 5-ти культур. А в сс. Шилівці та Ширівці відомо лише по 1 археологічній культурі.

За насиченістю поселенськими старожитностями слід виділити такі населені пункти: Клішківці, в якому існувало 13 первісних поселень, та Грозинці, з 8-ма поселеннями. Серед інших поселень найпомітнішими були сс. Владична і Недобойці, на землях яких мало місце по 6 поселенських старожитностей.

нула 24465 ос., що склало 33,8 % всієї людності району (Рідуш та ін., 2009).

2. Військові поселення часу Хотинської війни

Цьогоріч виповнюється 400 років з часу звитяжної перемоги доблесного українського козацтва та вояків Речі Посполитої в Хотинській війні 1621 року. Цей період перебування Хотинщини у складі Молдавського князівства, що, в свою чергу, перебувало під владою Османської імперії, значно вплинув на історичну долю місцевого населення. Вплив цей насамперед позначився у топонімії краю. Зокрема, молдавсько-турецька доба позначилася в таких назвах населених пунктів як *Анадоли* (від тур. «Анадоли» – «Анатолія»), *Атаки* (від молд. «отак» – «табір», «курінь»), *Дарабани* (від молд. «дарабан» – «піхотинець»), *Лівинці* (від тур.-молд. «левенти», «левенць» – «кіннотник»). Назви таких поселень як *Кишло-Замжієве* (Подвір'ївка), *Кишло-Зелене* (Зелена), *Кишло-Неджимове* (Оселівка), *Кишло-Салієве* (Подвірне) пов'язані з турецьким словом «*kisla*» – «казарма», «кошара» та іменами турецьких командирів Замжія, Неджима, Салія, які наглядали за відповідними селами. Перелічені топоніми так чи інакше пов'язані з військом: табір, піхотинець, кіннотник, казарма (Добержанський та ін., 2002).

Рис. 2. Ситуаційна карта битви під Хотинською фортецею (Енциклопедія історії України, Т. 10, 2013)

За останнім переписом населення, абсолютна більшість сіл має людність понад 2000 ос., і лише Ширівці та Владична є меншими. Тому всі інші поселення, окрім Недобоївців, доцільно виокремити у смугу великолюдних поселень, оскільки між цим селом та іншими знаходяться Ширівці та Владична.

Таке територіальне утворення, за найбільшими у ньому населеними пунктами або за особливостями розміщення, назовемо Клішківцево-Колінківцевою або Верхньопрутською смугою великолюдних поселень. Отже, до нього входиме 7 поселень (біля 18 % загальної кількості населених пунктів Хотинського району), чисельність населення яких сяг-

3. Пізньоримські поселення та склоробні майстерні Барбарікуму в Комарові та Бузовиці

Питання давнього виробництва та давніх технологій не втрачають своєї актуальності і сьогодні. Неабияке зацікавлення у цьому

контексті викликають пам'ятки римського часу на території України, які належать до земель так званого Барбарікуму («варварського» простору за межами римського «лімесу», тобто за кордонами Римської імперії). Однією із таких є пам'ятка поблизу с. Комарів Дністровського району Чернівецької області – поселення III-IV ст. н. е., відкрите в 1950 р. Дністрянською археологічною експедицією львівського відділу Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. П. Черниша. У 1956-1957, 1962, 1965, 1969 роках на ній проводив розкопки М. Ю. Смішко. У 1974 р. на пам'ятці працювала Ю. Л. Шапова.

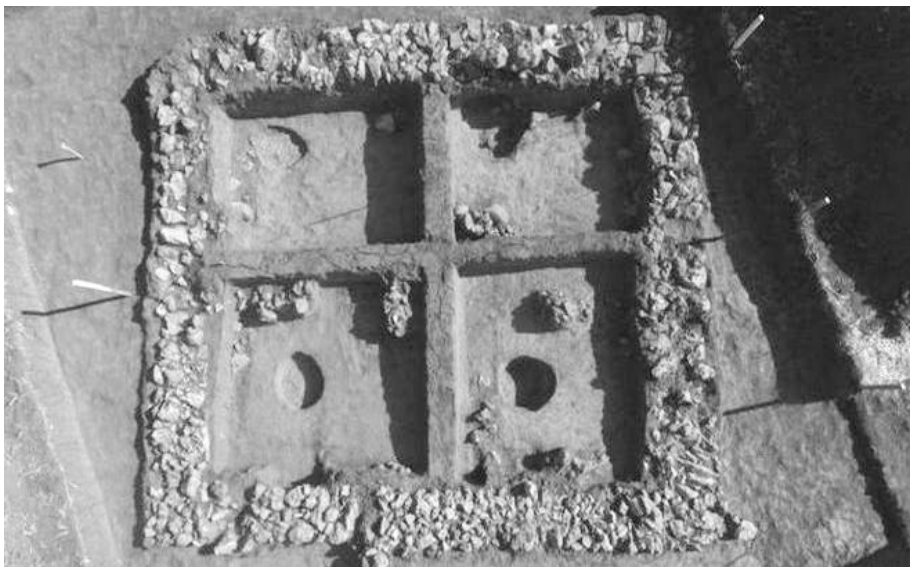

Рис. 3. Залишки споруди пізньоримського часу поблизу с. Комарів

Унікальною рисою пам'ятки є наявність на ній решток скляного виробництва, що є непересічним явищем за межами Римської імперії. Виявлений матеріал дає підстави стверджувати про існування виробничої факторії із кваліфікованими майстрами та використанням як імпортованих, так і місцевих ресурсів для виготовлення скляних виробів. Незважаючи на це, її значення залишилось недооціненим як у вітчизняній, так і закордонній науці. Її унікальний характер виробничої факторії відповідає рівню античних центрів в Ольвії, Тірі, Херсонесі. Враховуючи унікальність та значимість цієї пам'ятки,

існувала нагальна потреба відновлення її вивчення.

З 2012 р. в цій місцевості свої дослідження здійснює Комарівська археологічна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом О. В. Петраускаса, учасниками якої є науковці відділу археології ранніх слов'ян і регіональних польових досліджень, а також Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України. З 2014 року роботи проводять в рамках спільного українсько-німецького проекту "Комарів – центр виробництва скла в Барбарікумі" із залученням дослідницької групи

Центру передових наукових досліджень ТООІ Вільного Університету, Берлін, Німеччина. В результаті проведених досліджень фахівцям вдалося дослідити рештки житлових і виробничих (гончарних) комплексів, інгумаційні поховання насинхронному до поселення могильнику, провести експериментальне відтворення давнього гончарного виробництва та ін.

Однак найціннішим аспектом пам'ятки в Комарові є наявність на ній слідів виробництва скла. За хімічним складом воно відноситься до скла римської склоробної школи, відомого в інших країнах Європи та Азії. До недавнього часу вважалося, що всі скляні вироби, які знаходились в Центральній і Східній Європі, були імпортом з імперії. Після відкриття комарівської майстерні ця думка переглянута. Склоробна майстерня в Комарові є першою засвідченою археологічними матеріалами пам'яткою, що знаходилась за межами Римської імперії.

Комарів як поселення пізньоримського часу не має аналогів у Європі. Адже в III-IV ст.ст. тут функціонувало повноцінне скловиробництво, на яке не поширювалася римська монополія. На сьогодні це єдиний відомий для черняхівської культури багатогалузевий виробничий осередок. Головним завданням наступних польових досліджень є детальні обстеження найближчої до ремісничої факторії округи території та пошук

адміністративного центру, який міг організувати подібне виробництво та займатися розподілом виробленої продукції.

Рис. 4. Могильник «Комарів-1» та рештки напівземлянки з піччю-кам'янкою празької культури

У 2020-2021 рр. такі пошуки проводились поблизу села Бузовиця, яке відоме з 1950-х рр. за матеріалами розвідок Т. С. Пассек як поселення в урочищі Панське поле. Комарівською археологічною експедицією впродовж 2014-2021 рр. на поселенні знайдено значну кількість гончарної черняхівської кераміки (місцевого та імпортного походження), фрагменти римських амфор, уламки будівельного розчину та фрагменти плінфи, залізні ковані цвяхи з півкватратним перетином, фрагменти пластинок, подібні до свинцевих, декілька римських монет і бронзових фібул, скляна поліхромна мозаїчна намистина та інші речі римського виробництва. За попередніми даними, знахідки римського поселення з Бузовиці відносяться до соціально «престижних» елементів побутової

римської культури. Такі висновки зроблені на підставі знайдених монет, посуду, споруд, деталей озброєння тощо. Фахівці припускають, що Бузовицьке поселення могло відігравати особливу роль адміністративного центру в цьому регіоні. Виробнича факторія в Комарові, заснування якої безперечно пов'язане з прямим експортом римських технологій у «варварське середовище», в комплексі зі знахідками в Бузовиці могли бути окремим елементом складно синкретичної соціально-економічної моделі, створеної спільно вихідцями з римських провінцій та місцевими «варварами» (Петраускас та ін., 2020).

4. Затоплені населені пункти Дністра

Інтенсивне використання водних ресурсів Дністра і його приток у середній частині Дністерського басейну, яка відзначається різкими коливаннями водності протягом року, загострило водогосподарський баланс цього регіону. У 1970-х роках було прийнято рішення про будівництво на Середньому Дністрі комплексного гідровузла, будівництво якого дозволяло вирішити одразу цілий ряд проблем: енергопостачання, водопостачання, зрошення земель, зарегулювання стоку і боротьби з повеннями й паводками, а в перспективі – розвиток рибного господарства та туризму. Будівництво греблі розпочалося в 1979 році. Одночасно проводилися заходи по переселенню частини населення

Рис. 5. Археологічні розкопки 2021 року поблизу с. Бузовиця

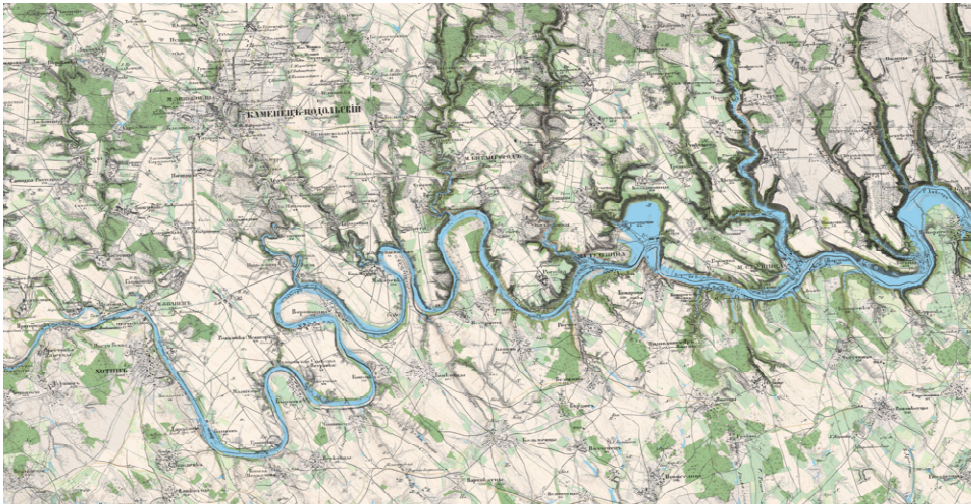

Рис. 6. Карта Дністра
з накладеною топографічною картою
середини XIX ст.
для ілюстрування зони затоплення

із зони затоплення й очистці майбутнього ложа водосховища. Наповнення водосховища розпочалося в 1981 році, а навесні 1988 року досягнутий нормальний підпірний рівень водосховища (Дутчак, 2013).

Загалом, переселенню підлягали 63 села у Тернопільській, Чернівецькій, Хмельницькій та Вінницькій областях, але переселено повністю чи частково всього 23 поселення. Торкнулися ці переселення лише населених пунктів Хмельницької та Чернівецької областей. В Хмельницькій області це такі села як Лука-Врубловецька, Мар'янівка, Віліямівка, Студениця, Бакота, Теремці, Дурняківці (Наддністрянка), Конилівка, Ушиця, Кривчани, Раколупинці, Чугор, Лоевці, Малий Берг, Калюс, Горячинці, Великий Берг; в Чернівецькій області – Атаки, Макарівка, частина с. Комарів, Молодове, Кормань, частина с. Непоротове, Вишнева.

Окрім затоплених населених пунктів, будівництво греблі та створення водосховища призвели до ряду докорінних змін в природних ландшафтах дністерської долини. Найсуттєвіші зміни відбулися в долині Дністра, вище греблі. Тут у результаті акумуляції великої кількості води відбулася перебудова гідросистеми. Річковий режим розвитку змінився озерним, що викликало зміну всіх гідропроектів: руслових, заплавних, гідрогеологічних, а також до активізації старих і розвиток нових геодинамічних процесів.

Створення і функціонування водосховища визначило затоплення і знищення ґрунтового й рослинного покриву на значних площах. Те саме відбулося і з частиною фауністичних комплексів. Загалом біосистеми на прибережних ділянках зазнали безпосереднього чи опосередкованого впливу. В ландшафтній структурі з'явилися нові типи ландшафтів – аквальні (мілководні та глибоководні). Серед перетворених ландшафтів характерними є такі (Дутчак, 2013):

- ландшафти, що періодично затоплюються (виникли в результаті затоплення коливання рівня води у водосховищі);
- наземні зволожені ландшафти – гідроморфні комплекси сильного зволоження на понижених ділянках, що прилягають до водосховища, та напівгідроморфні комплекси помірного зволоження (виникли в місцях підвищеного ґрунтового зволоження та відрізняються зміною рослинного і ґрунтового покриву);
- ландшафти, які виникли в результаті активізації геодинамічних процесів (зсувні та ерозійні урочища, урочища делювіальних схилів, урочища абразійних уступів, урочища суфозійних лійок).

5. Давні кременеві виробки в урочищі Біла гора (Студениця 1)

Пізньюпалеолітична стоянка на Білій Горі, що розташована на лівому березі Дністра, неподалік від впадіння в нього р. Студениці та однойменного села Староушицького району Хмельницької області (нині населений пункт затоплений водами Дністровського водосховища). Відкрита у 1883 році В. Б. Антоновичем, який зібрав на схилах гори та в печерах значну кількість кременю зі слідами обробки. Стоянка досліджувалась М. І. Криштафовичем в 1904 р., М. Я.

Рудинським в 1927 р., С. М. Бібіковим в 1945 р., П. І. Борисковським в 1947 р. та О. П. Чернишем в 1950 р.

Рис. 7. Село Бакота до затоплення

В результаті розвідок, які проводились С. М. Бібіковим, в печерах Білої гори палеолітичних культурних решток не виявлено. Проте в сусідньому з Білою Горою яру Ганусисько знайдені перевідкладені рештки кісток мамонта та кремені пізньопалеолітичного вигляду.

Печери на горі Білій поблизу с. Студениця (Кам'янець-Подільського р-ну, Хмельницької обл.) були відомі ще із середини ХІХ ст. Однак лише в 1950-х рр. вони були детально вивчені С. М. Бібіковим, який з'ясував, що в цих печерах розроблявся кремень, шар якого тут досягав потужності 2 м. Було простежено послідовність освоєння кременевих прошарків, техніку відколювання великих шматків кременю, а також залишені підпірні останці породи. Розчищення виходів кременю в печерах, східчасті виїмки в кременевій породі показали, що кремень тут добували з материкової породи. Тільки в одному пункті, що мав вигляд навісу, було вироблено в давнину 70 м^3 кременеві породи. Над пе-

черами з кременевими покладами зафіксовано залишки давніх майданчиків, де з кременю виготовляли знаряддя для полювання й повсякденного побуту.

Біла гора, що підіймається приблизно на 140 м над дном долини Дністра, розташована за північно-східною околицею с. Студениця. На південному, крутому, місцями прямовисному її схилі є відслонення, в якому простежуються горизонтальні верстви вапняків і сланців. У другому ярусі вапняків, що складають верхню товщу відкладень, залягає потужний шар темно-сірого, жовтувато-сірого кременю. Під карнизом другого ярусу вапняків розташовано 8 печер на площі $230\text{-}240 \text{ м}^2$ (вони легко доступні з боку плато гори Білої і з боку долини).

Дві печери більше схожі на скельні навіси, з-під яких вибрана кременна порода, інші - дійсно печери, деякі з них багатокамерні й сполучені переходами. Дотримуючись напрямку кременного шару, вони вриваються в товщу крихкого вапняку, насиченого скам'янілостями, головним чином, двостулкових моллюсків. Найбільша за розміром печера 6 має площу 115 м^2 , розмір інших $50\text{-}60 \text{ м}^2$, висота їх не завжди перевищує ріст людини, у бічних штреках, що з'єднують найвищі частини печер, вона дорівнює лише $70\text{-}80 \text{ см}$ і навіть менше. Лише в навісах 7 і 8, де товщина кременного шару й включення галечника перевищують 2 м, виробка породи здійснена на повну потужність.

Підлога усюди виглядає як шар кременю, який розшарувався у вертикальному й горизонтальному напрямку. Через нерівномірність виробки він східчастий і знижується від стінок печери до центру, покритий на глибину $0,80 \text{ м}$ вапняковим пилом, який перетворився місцями на суглинисту верству. На контакті його з кременним шаром зустрічається значна кількість кременного "бою" - дрібних відщепів, які утворилися в процесі вирубування кременних блоків. Останні досягають ваги $30\text{-}40 \text{ кг}$.

В окремих печерах є опорні стовпи - "цілики", що підтримують стелі для запобігання обвалу. У цілому ж виробки гори Білої належать до категорії штольневих із внутрішніми штреками і бічними проходками, які з'єднують камери. Виробки датовано трипільським часом (IV-III тис. до н.е.), проте

Рис. 8. Розташування Студинецького печерного монастиря (Горошкова гора)

поруч відома й пізньопалеолітична стоянка (Бибиков, 1965).

Дослідник студеницьких виробок С.Н. Бібіков зазначав, що поки не вдалося знайти знарядь, за допомогою яких працювали стародавні гірники, і висловлював припущення, що ними, судячи з аналогії із шахтами Західної Європи й Білорусії, були кайла, виготовлені з рогів благородного оленя, а допоміжними знаряддями служили великі відбійники у вигляді кувалд і клинів, знайдених на горі Білої й у ряді інших місць.

6. Студеницький печерний монастир

Ю. Сіцинський, пишучи про рештки печерних монастирів вздовж Дністра згадує також і Студеницю (Сецинский, 1904) (колишнє с. Студениця, Кам'янець-Подільського р-ну, яке зараз затоплене Дністровським водосховищем). За народним переказом, тут на горі Горошко (або на Горошковій горі) існував колись православний монастир. Місцеві жителі стверджували, що цей монастир був печерним і вказували, що до недавнього часу у цій же горі Горошко знаходилась велика печера, в яку пастухи навіть заганяли до двохсот овець. За розповідями старожилів ця печера була

всередині помальована. Пізніше вона цілком обрушилась. Ю. Сіцинський також пише, що писемних згадок про існування монастиря у Студениці немає ніяких і немає можливості датувати період його функціонування, але принаймі вже у XVIII ст. він вже не існував. На горі, там, де був, за переказами монастир, було джерело, яке вважалось цілющим. До цінних реліквій цього монастиря зраховували

ікону Божої Матері з Передвічним Немовлям, яка у часи Ю. Сіцинського знаходилась у Свято-Михайлівській Студеницькій церкві. На честь ікони було щорічне велике зібрання народу 24 липня (7 липня за новим стилем) (Сецинский, 1904).

Афанасьєв-Чужбинський пише лише про «грубі хрести, висічені в скелі» і згадує, що там за переказом був монастир. Йому показували місце, де стояла церква з чудотворною іконою, але з тексту незрозуміло, чи була ця церква печерною чи звичайною (Афанасьєв-Чужбинский, 1863).

У верхній частині скель на горі Горошковій і зараз збереглись залишки вирубаних у камені келій, які зараз майже цілком засипані (повідомлення О. Бобилєва).

7. Бакотсько-Комарівський білатеральний комплекс

На сьогодні лише у Середньому Подністров'ї відомо понад 50 скельно-печерних комплексів (Ридуш, 2000; 2001), а загалом у басейні Дністра (включаючи територію Молдови (Бобровский, Ридуш, 1999; 2000; 2002) їх понад 100.

Незважаючи на порівняно значну кількість згадок про печерні монастирі Подністров'я в літературі другої пол. XIX - поч. XX ст., детальних описів пам'яток цього типу в них обмаль. Єдиним справді археологічно дослідженим печерним монастирем на лівому

березі Дністра є Бакотський, археологічні розкопки в якому проводились наприкінці XIX ст. під керівництвом В. Антоновича (1886) і Ю. Сіцинського та за участі М. Грушевського, й продовжились в другій половині XX ст. під керівництвом І. Винокура та П. Горішнього (1994).

у досліджуваному регіоні стосується саме цього монастиря. Він згадується у Литовсько-Руському літописі XIV ст. Широку відомість цій пам'ятці принесли дослідження В. Антоновича наприкінці XIX ст. (Антонович, 1891).

Монастир розташований у горі Білій, на лівому березі Дністра, на південний схід від колишнього села Бакота (Кам'янець-Подільський р-н). Останнє припинило своє багатосотрічне існування через затоплення Дністровським водосховищем.

Верхня печера Бакоти

Верхній ярус розташований у верхівці гори Білої і пов'язаний із порівняно великою природною карстовою печерою. Остання закладена у 50-метровій прямовисній скелі, складеній товщею перекристалізованих, детритусових і оолітових вапняків нижньосарматського ярусу

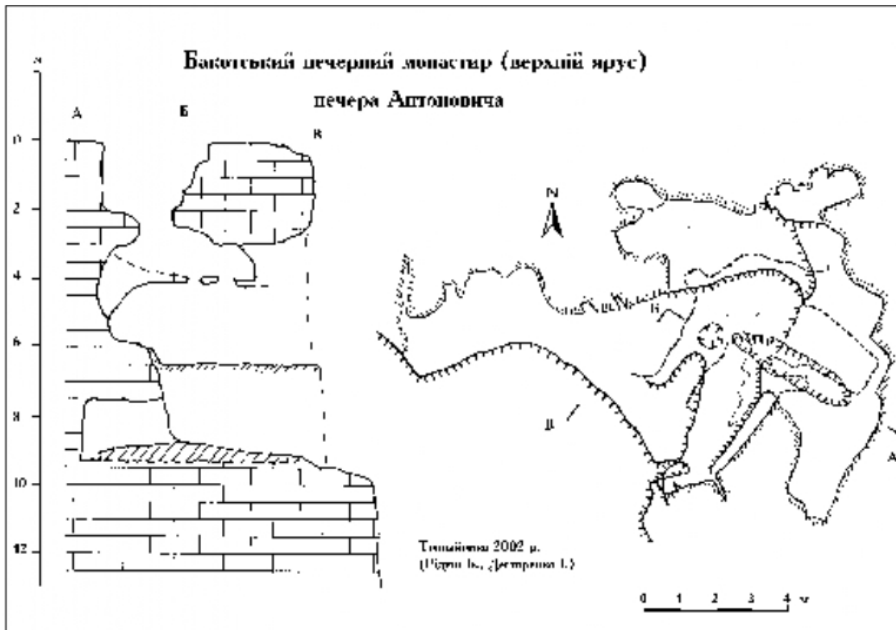

Рис. 9. План та розріз верхньої печери (печера Антоновича) Бакотського монастиря

Важливу роль у поширенні штучних скельно-печерних комплексів і, зокрема, печерних скитів і монастирів, відіграла геологічна будова (Рідуш, 2005). Особливості геологічної будови Бакотсько-Комарівського узбережжя Дністра зумовлені розташуванням цієї ділянки у межах смуги рифогенних утворень міоценового часу, т. зв. товтр. Карстові явища у товтровому пасмі досить багаті на невеликі поверхневі (карри, ніші, блюдця, лійки, понори) та підземні (печери, канали) форми. До порівняно значних справді карстових печер слід віднести верхню печеру Бакотського печерного монастиря – печеру Антоновича, названу на честь її першодослідника (рис. 9).

Бакотський печерний монастир

Бакотський печерний монастир – найбільш відома та порівняно добре досліджена християнська печерна пам'ятка у Подністров'ї. Перше та єдине літописне свідчення про печери

неогену. Ці породи утворюють біогерми, які виступають у ландшафті у вигляді горбів, так званих товтр. У відслоненні верхньої частини бакотської Білої гори добре видно, як товща біогерми, яка є залишком бар'єрного рифу околиці міоценового моря, у південно-східній частині перекривається верстуватою товщею середньосарматських оолітових та оолітово-черепашкових вапняків.

Печеру на вершині Білої гори вперше обстежив В. Антонович 1883 року. Один з її входів відкривається у вигляді колодязя на скельному майданчику на вершині гори. Від вхідного п'ятиметрового колодязя печера спіралеподібно, у два оберти, опускається униз і відкривається другим входом у верхній частині 50-метрового прямовисного стрімчака.

У самій карстовій печері спостерігається три рівні (поверхи). У нижній частині печери у стіні вирубані дві келії зі склепінчастими стелями. Поряд, у стіні вирубана кам'яна лежанка, а по боках отвору, що відкривається на урвище, вирубані вертикальні пази для кріплення дерев'яних конструкцій. За даними Б. Рідуша (2008), висота порожнини не перевищує 10-12

м. Сьогодні обидві келії частково заповнені наносами, в яких зустрічаються фрагменти людських костей та уламки давньоруської кераміки.

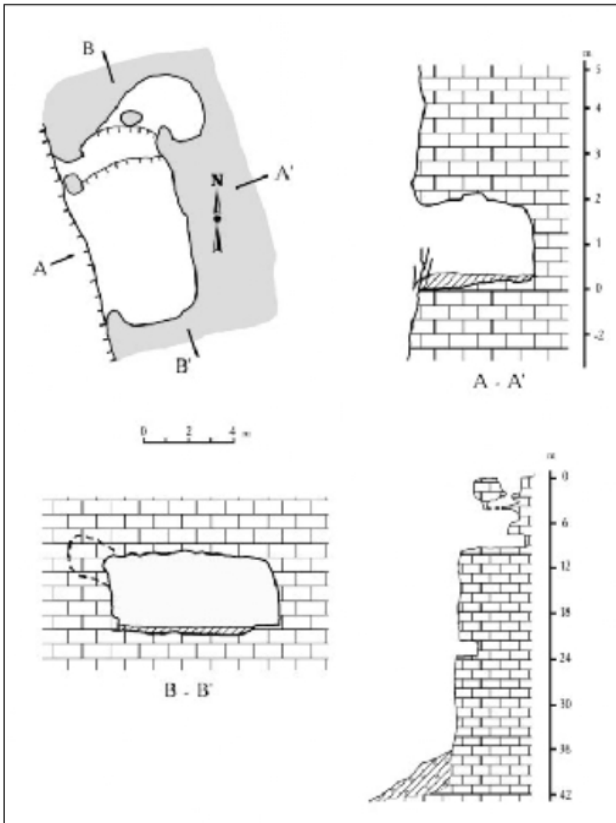

Рис. 10. План та розріз бічної камери верхньої скелі Бакотського монастиря

Приблизно на половині висоти верхньої скелі, за кілька десят метрів південніше від печери Антоновича, у скелі видно отвір ще однієї печери. Це невелика камера, штучно вирубана на основі природної карстової порожнини, залишок якої зберігся у північному куті приміщення (рис. 10). На підлозі залягає малопотужний шар (10-15 см) наносів, який не містив жодних культурних решток. Ймовірно, за аналогією з іншими, добре збереженими печерними комплексами, ця ніша раніше мала передню стінку з вузьким вхідним отвором. Пізніше блок з цією стіною відколовся, залишивши у штучному приміщенні лише три стіни. Виходячи з відсутності свіжих слідів обвалювання на скелі, можна припустити, що приміщення вирубане досить давно і належить до першого періоду існування монастиря (XI-XIII ст.).

Нижні печери Бакоти

Нижній ярус Бакотського монастиря закладений за декілька десятків метрів нижче, у товщі щільних жовтяво-сірих мергелів (сеноманського ярусу крейди). У західній частині нижнього ярусу спостерігається арка, яка нагадує природну карстову форму. Не виключено, що товща мергелів була подекуди закарстована і будівництво нижнього ярусу монастиря починалось також із карстових печер або гrotів вивітрювання. У 1891-1892 рр. тут проводив розкопки В. Антонович. На жаль, знахідки із розкопок понад 100-річної давності не збереглися. Та все ж, на підставі описів знахідок 1891-1892 рр., встановлене функціонування монастиря протягом XII - першої половини XIII ст. (Винокур, Горішній, 1994). Визначення часу заснування Бакотського монастиря – кін. XI – поч. XII ст., базується на палеографії наскельного напису (Винокур, Горішній, 1994).

Таке датування підтверджується і фрагментами кераміки XII ст., які зустрічаються біля підніжжя нижніх печер (*in situ*).

При вході на територію нижнього ярусу монастиря, на рівні землі виявлено штучно витесану нішу з аркоподібним входом. Поряд залишки ще трьох ніш такого самого розміру із трапецієподібним входом. Подібні ніші зустрічаються й у інших печерних монастирських комплексах (Старий Орхей, Галиця, Оксанівка та ін.). Їхнє призначення остаточно не з'ясоване. Т. Бобровський припускає, що це так звані ісихастерії.

Наскельно-печерні комплекси с. Комарова

Узбережжя Дністра (а зараз вже Дністровського водосховища) біля с. Комарова виділяється значним поширенням скельних урочищ, які пов'язані з відслоненнями потужних верств міцних карбонатних порід неогену.

В описах Бессарабії початку століття серед печер у скельних берегах Дністра, які служили сховищами від набігів «татаро-команів», згадується печерний храм у Комарові Хотинського повіту, як такий, що зберігся з того часу (Батюшков, 1892). Б. Тимошук, який у 1965 р. проводив обстеження штучних печер біля Комарова, зробив висновок, що це печери-

сховища, які були створені у XVII ст. для захисту від ворожих нападів (Тимошук, 1965).

“Турецька хата”

Один із напівштучних гротів, що знаходиться у скелі Хрестище на схід від с. Комарів, має місцеву назву Турецька хата. Грот закладений у нижній частині товщі сарматських вапняків, має карстове походження і розташований на висоті 9-10 м від підніжжя скелі, яке збігається з контактом відкладів сарматського ярусу неогену та сеноманського ярусу крейди. Витягнутий вздовж скелі на 18 м, заглиблений у неї до 5 м та висотою до 4 м, грот складається з двох камер, що з'єднані низьким переходом. В одній з камер збереглися вирубані у стіні заглиблення, що деякими дослідниками інтерпретовані як язичницький жертвник та крісло. На стінах гроту спостерігаються сліди підтісування та чисельні пази у стінах та підлозі для кріплення дерев'яних конструкцій. Окремі вертикальні пази доходять до підніжжя скелі, що свідчить про колишню двоярусну конструкцію наскельно-печерної споруди. На кородованій стелі та на стінах другої камери виявлено сліди оштукатурення суглинком та багаторазової вапняної побілки.

Підлога гроту переважно скельна, проте в одному з кутів другої камери знайдений малопотужний (5-10 см) культурний шар, який, за керамікою та іншими знахідками (дерев'яна стружка, кілки з дерева, залізне свердло і т. ін.), датується не раніше XVII-XVIII ст.

На стінах печери Б. Рідушем виявлено графіті, що складалось переважно із тонко видряпаних хрестиків різних модифікацій: деякі з розширеними кінцями, деякі з округлими просвердлинами на кінцях. Вказані зображення мають широкі аналогії на багатьох печерних християнських пам'ятках Подністрів'я, наприклад у Галиці (Непоротовому), Субочі, Нагорянах та ін.

Серед графіті знайдений також кириличний напис, датований 1631/1632 р. (рис. 12). Верхній рядок напису читається як: ВАСИЛ[Ь] ПАТРАШ. Другий рядок: В [7140] Л[Е]ТО. Унизу під написом викарбуваний знак, що нагадує скандинавську руну *d* (*Dagaz* – “день”).

Тобто, напис достовірно вказує на перебування тут людей, ймовірно ченців, на початку XVII ст. Палеографія напису також відповідає вказаному часу. Така дата добре корелюється з виявленням тут археологічним матеріалом і загалом збігається з одним з періодів активізації ісихастського руху на півдні Східної Європи (Бобровський, 1993).

Звертає на себе увагу близьке до українського написання імені «ВАСИЛ[Ь]», а не до старослов'янського «ВАСИЛИЙ». Прізвище «Патраш» і сьогодні досить поширене як серед молдаван, так і українців у Чернівецькій області. Це свідчить про автохтонність «особового складу» місцевого чернецтва.

Вказана дата не заперечує існування у цьому місці печерного монастиря/скиту у попередні століття. Так, рештки сильно зруйнованих приміщень у двох ярусах свідчать про існування тут наскельної забудови щонайменше декілька століть раніше. Ймовірно, час існування цих приміщень відповідає першому періоду функціонування Бакотського печерного монастиря, що знаходиться у

межах прямої видимості від Турецької хати. Тоді нагорянські печери входили до єдиного білатерального християнського печерного комплексу. Дністер, що розділяв колись Комарів і

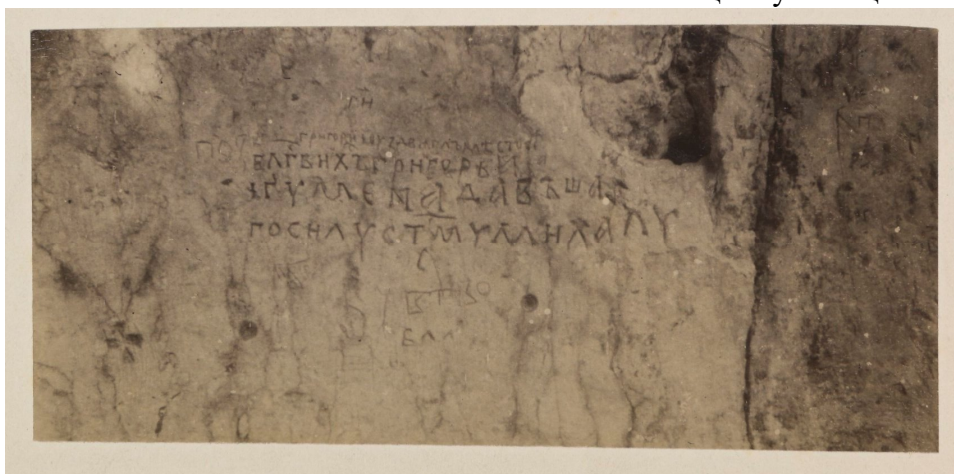

Рис. 11. Наскельні написи на стінках Бакотського монастиря

Бакоту, не був значною перешкодою. Місцеві мешканці розповідали, що до утворення Дністровського водосховища на початку 1980-х мешканці обох сіл «були як одне село», тобто тісно спілкувались.

Печери Білої гори

У скелях гори Білої, що на схід від Комарова, виявлені три невеликі важкодоступні печери, що, маючи в основі природні печери та прокарстовані тріщини.

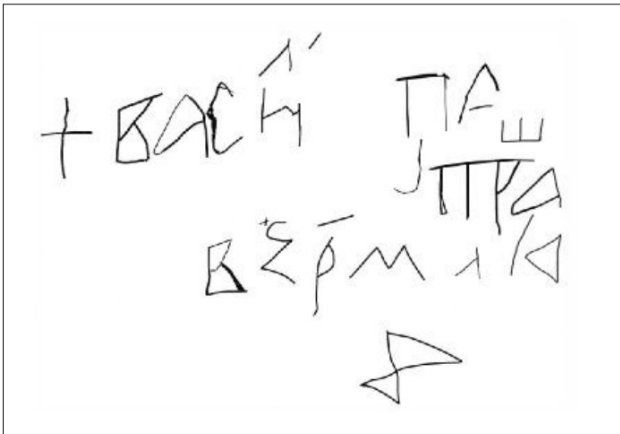

Рис. 12. Кириличний напис XVIIст. на стіні Турецької хати

Фрагмент 1 комплексу Білої гори складається з двох невеликих печер. Обидві знаходяться у прямовисній скелі, на висоті 5 м над її підніжжям, у куті високого (6-7 м) скельного навісу, що знаходиться біля південно-західного закінчення скельного пасма. Поряд знаходиться ще одна порожнина, 6 м завдовжки, орієнтована входом на південний схід. Проте протягом перших трьох метрів, де можна стояти на повний зріст, вона є навісом (оскільки відсутня зовнішня стіна). Обидві печери – це штучно розширені прокарстовані тріщини. На стінах спостерігаються сліди інструменту, орієнтовані паралельно, навскіс. Підлога печер скельна, без культурного шару. На стелі – залишки кіптяви. Жодних давніх написів чи знаків на стінах виявити не вдалося.

Фрагмент 2 комплексу Білої гори виглядає як невеликий грот, що звужується до кінця, закладений біля підніжжя скелі, біля 5 м завдовжки та завширшки. Дно цього гроту вкрите товстим шаром ґрунтових наносів, намитих зі

схилу. Тому наш неглибокий шурф не дав жодних результатів.

Фрагмент 3 комплексу Білої гори розташований метрів за двадцять західніше. Це невелика печерка біля 3,0 м завдовжки, висотою 1,4 м та біля 1,6-1,8 м завширшки, орієнтована входом на північний схід. Вона також вирубана у товщі вапняку вздовж прокарстованої тріщини, але вхід до неї ще вужчий, також розташований у прямовисній скелі, на висоті біля 5 м від її підніжжя і досить важкодоступний. Підлога скельна.

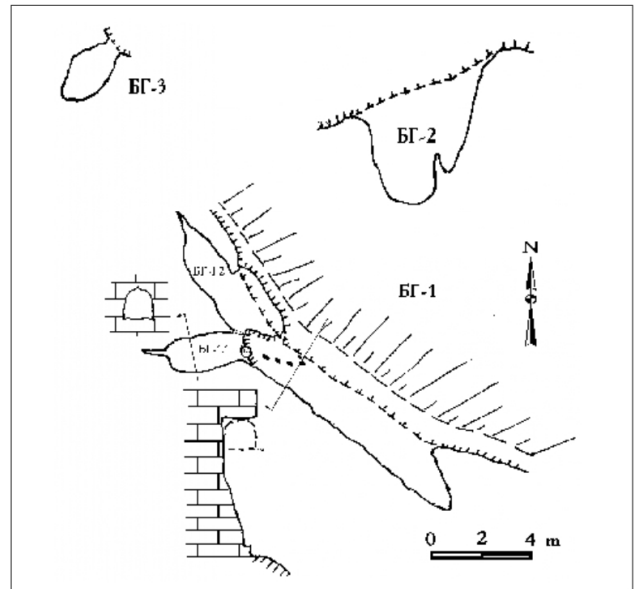

Рис. 13. Печери Білої Гори біля с. Комарів

Схожість параметрів порожнин Білої Гори свідчать, що вони створювались одночасно з тією самою метою. Не виключено, що в подальшому в цій скелі можуть бути виявлені ще 1-2 подібні печерки. Жодних датуючих ознак у них не виявлено. Ймовірно, що це пізньосередньовічні печери-сховища, або чернецькі келії. Втім, одне іншого не виключає.

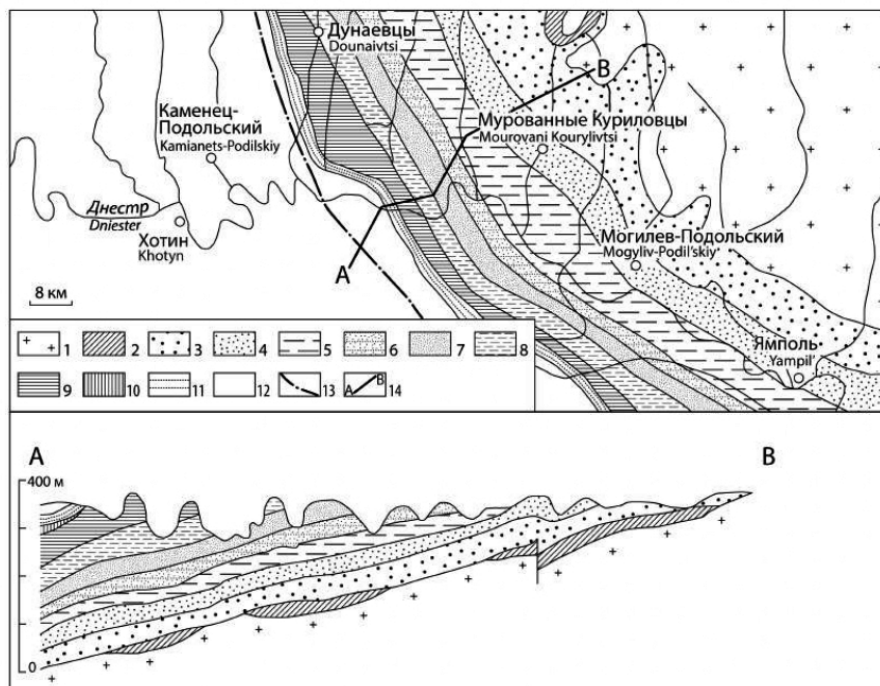
Урочище Грінчук

На крутому схилі Дністра біля с. Комарів в ур. Грінчук виявлені дві малі порожнини у скелях. Одна з них розташована у великому перевернутому уламковій вапнякової скелі, який колись злетів із верхньої частини каньйону (ймовірно через сейсмічний поштовх) і зараз залягає посередині схилу. Розмір приміщення – 1,2 м заввишки, 0,8-1,0 м завширшки і 1,0 м уг-

либ. За походженням, це природна ніша видування, зі слідами часткової штучної підрубки залізною киркою (ширина треків від зняття 0,7-2,0 см, довжина - 14-30 см). Пази для дерев'яних конструкцій не відмічені. Якісь заглиблення, можливо штучні, вгадуються у скельній підлозі, але їх потрібно розчистити. Знаходиться у ній можна було лише сидячи. Отвір входу обернений приблизно на схід. На стінах ніші та на зовнішній стороні брили вирізані близько 20 хрестів різних модифікацій (ширина прорізків 4-5 мм, глибина – 3-4 мм).

в природному заляганні, знаходиться інша ніша - "Склеп". Її довжина 1,8 м, ширина – 0,8-1,2 м, висота – 1,0 м. У своїй основі вона також мала природну нішу, еолового походження (видування), частково заповнену плейстоценовим суглинком. Ця ніша, яка зараз нагадує склеп, була штучно дорубана металевим зняттям (киркою?), однонаправлені (паралельні) сліди якого чітко простежуються на стелі та стінах порожнини (ширина треків 0,5-1,0 см, довжина - 10-14 см). Форма у плані підпрямокутна. Стеля рівна, злегка випукла догори. Судячи зі слідів підрубки, печера була видобана у Середньовіччі.

8. Розріз едіакарію

Подільський розріз венду та нижнього палеозою є всесвітньо відомим. Починаючи з 70-х рр. ХХ ст., його нижня частина є найбільш представницьким розрізом передкембрійської системи, в якості еталону якої на Східно-Європейській платформі виступає венд. Значення цього розрізу зберігається ще й досі, хоча статус планетарної системи отримав едіакарій Австралії.

Завдяки значній кількості відслонень, повноті нашарувань, простим умовам залягання, різноманіттю викопних тваринних та рослинних решток (Коренчук, Ищенко, 1980; Коренчук, 1981; Великанов и др., 1983, 1990; Великанов, 1985; Федонкин, 1987; Соколов, 1997), подільський розріз відіграє роль гіпостратотипу вендської системи. Він не втратив при цьому свого значення для міжрегіональних та глобальних стратиграфічних кореляцій. Кожному із дрібних підрозділів венду Середнього Подністер'я притаманні фаціально-літологічні ознаки, витримані на значній території. Це дає можливість впевнено розпізнавати ці підрозділи у віддалених розрізах. Ця особливість дозволила розробити досить детальну місцеву стратиграфічну схему (Великанов, 1985; Великанов и др., 1990).

Рис. 14. Схема геологічної будови Середнього Подністер'я та геологічний розріз через долину р. Дністер з оголеним четвертинним та мезо-кайнозойським рокривами (Великанов и др., 1990; зі змінами Иванцов и др., 2015). Умовні позначення: 1 – кристалічні породи; 2 – грушківська світа; 3 – могилівська світа; 4 – яришівська світа; 5 – нагірянська світа; 6 – данилівська світа; 7 – жарнівська світа; 9 – студеницька світа; 10 – окунецька та хмельницька світи; 11 – відклади ордовіку; 12 – силурійські відклади; 13 – межа перикратонного прогину; 14 – лінія геологічного профілю.

У верхній частині схилу, між барельєфами (Артюх та ін., 2002), у вапняковому відслоненні

Рис. 15. Лівий берег р. Дністер поблизу колишнього села Бакота, зсув верхньої частини студеницької світи (Иванцов и др., 2015)

Маршрут наукової екскурсії проходить поблизу одного зі стратотипових розрізів венду. Зокрема, в 3 км на захід від с. Гораївка, на лівому схилі долини Дністра, поблизу печерного монастиря розташоване відслонення відкладів **студеницької** світи. Відклади виходять вздовж скельних обривистих схилів на протязі 1,5-2 км. Тут знизу вверх відслонюються:

поливанівські шари – перешарування сірих аргілітів, алевролітів та пісковиків. Потужність їх складає 7 м;

комарівські шари – перешарування аргілітів, алевролітів та пісковиків темно-сірого кольору, в підшві (0,3 м) – світло-сірий алевритистий пісковик. Потужність їх складає 20 м;

Вище з перервою та слідами розмиву залягає верхній ордовик:

гораївська світа – пісковики світло-сірі, карбонатно-кварцеві, крупнозерністі, щільні, зі значною кількістю решток брахіоподи, трилобітів, головоногих та брюхоногих моллюсків, пелеципод, криноїдей, мшанок, коралів, ругоз та табулят (до 6 м);

субочська світа – вапняки сірі масивні, містять поодинокі рештки фауни (до 2 м) (Иванцов и др., 2015).

9. Комарівські палеосейсмодислокації

Комарівські палеосейсмодислокації – це брили сарматських вапняків різних розмірів, які складають сейсмогравітаційні відклади території. Вони поширені вздовж північно-східної околиці с. Комарів, в урочищі Грінчук, на площі більше 1 км². Дані об'єкти є уламками скель, що

знаходилися на 230 м на південь від дністровського водосховища. Значні розміри уламків та однорідність поверхонь наверстування корінного масиву та підшви блоків дає підстави вважати, що основним чинником цих порушень є саме сейсмічний. Скельний масив, що загалом складений масивними органогенно-детритусовими вапняками, розділений по горизонталі на дві пачки, відділені одна від одної тонким (3-4 см) проверстком бентонітових глин. Такі глини мають добру каталітичну активність, в'яжучі та сколюючі властивості, й тому при замочуванні набухають та робляться ковзкими. Цей глинистий проверсток відігравав роль площини ковзання під час потужного підземного поштовху, по якій вапнякові блоки змістилися в горизонтальній площині, а потім перекинулись і зсунулися вниз по схилу. На первинне розташування брил вказує як плоска та закарстована підшва обрушених блоків, так і плоска поверхня цокольної частини скель, що залишилися *insitu*.

За результатами досліджень Ю. Калуш та Б. Рідуша (2011) встановлено, що віддалене розташування великої кількості уламків значних розмірів від основи скелі свідчить про велику силу землетрусу (понад 6 балів). Азимут напряму горизонтального переміщення більшості уламків та їх залягання відповідає траєкторії руху сейсмохвилі з місцевих тектонічних розломів, а саме: або з

регіональних розломів у зоні зчленування Передкарпатського прогину та Східноєвропейської платформи, або епіцентральної зони простягається у напрямку розлому Берда-Нароль. Основною для виявлення слідів голоценової тектоніки є інтенсифікація неотектонічного режиму платформеної частини території Чернівецької області.

Рис. 16. Різноманіття водоростей та біогліфи (*Harlaniellasp.*) в комарівських шарах студеницької світи. Відслонення під Бакотським печерним монастирем (Иванцов и др., 2015)

За археологічними даними вдалось встановити приблизний часовий інтервал, протягом якого могла відбутись сейсмічна подія – між I тис. до н.е. та XVI-XVII ст. н.е. Ці дані дозволяють називати комарівські сейсмодислокації голоценовими. Наявність даних сейсмотем показує, що сейсмічне районування Чернівецької області варто переглянути у бік збільшення бальності максимальних поштовхів (Калуш, Рідуш, 2011).

10. Вапнякові штольні у с. Комарів

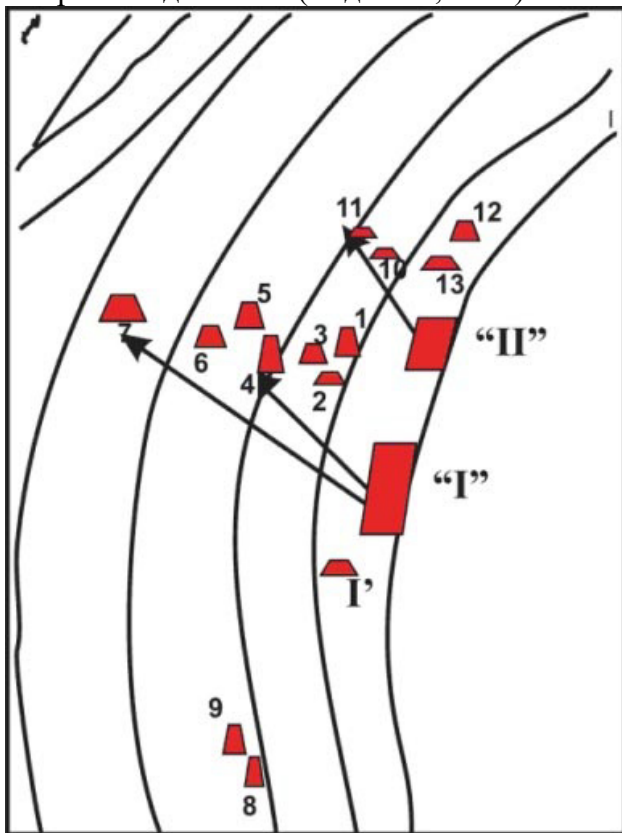
В околицях с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецької обл.) знаходиться ряд підземних виробок пов'язаних із видобуванням вапняку. Значна активізація цього видобутку припадає на кінець XIX - поч. XX ст. і продовжується ще й зараз. Не виключено, що його початок відноситься до значно давніших часів (перших віків н. е.). Підземні виробки (*гірні*, за місцевою термінологією) пов'язані із товщею хемогенних, уламкових та органогенних вапняків, що відносяться до нижнього сармату.

Вапнякові штольні зосереджені переважно в ур. *Бешівка*, на схід від села, та в урочищах *Винниця* та *Грінчук* – на північній околиці села. Входи до більшості з них зруйновані або природними процесами, або навмисно (Рідуш, 2019).

Гірня **Комарів-1** знаходиться, у старому вапняковому кар'єрі в ур. Бешівка, на схід від села. Два входи у штольню знаходяться на схилі яру над кар'єром, біля краю лісу, який тягнеться схилом до самого Дністра. Входи у штольню напівзасипані і мають вигляд вузьких щілин. Штольня розгалужена, із незначною лабіринтовістю ходів, загальною довжиною на той час 195 м, середня ширина проходів 2 м, середня висота - 1,5 м (рис. 12). Стеля переважно плоска та рівна, за виключенням місць, де штольня розкриває прокарстовані тріщини. В деяких місцях спостерігається інфільтрація ґрунтових вод. Вздовж стін на всю висоту штольні спостерігається забутовка із відходів виробництва - дрібних уламків породи. Відходами ж, у вигляді щебню, жорстви та крихти, встелено підлогу. Подекуди збереглись прогнилі дерев'яні підпорки. Штольню населяє колонія

кажанів, яких при обстеженні налічувалось близько 20 особин. Трапляються сліди життєдіяльності лисів. Гірня досліджувалась влітку 1995 р. В. Явдошиком (Явдошик, 1996).

- - палеосейсмодислокації
- - напрям руху уламків
- - скеля з барельєфом
- - відслонення сарматських вапняків
- 1...13 - фрагменти скельного масиву

Рис. 17. Схема розміщення комарівських сейсмодислокацій; а, б – уламок 7: а – печерна келія; б – площина напластування (Калуш, Рідуш, 2011)

У 2019-му році було розпочато нову топографічну зйомку цієї штольні. Її загальна довжина перевищила 400 м, але до кінця вона ще не вивчена. У печері виявлено зимівлю великої колонії малого підковоноса.

Поруч було досліджено ще одну штольню (Низька, рис. 21-2) та карстову печеру (рис. 21-1).

Входи до іншої гірні (**Комарів-2**) знаходиться на схилі яру на північно-західній околиці села Комарів, в ур. Грінчук, на рівні 5 тераси

Дністра. Штольня закладена у товщі сарматських вапняків, які перекриваються лише шаром піщано-глинистих четвертинних відкладів потужністю від 1,4 м до 27,9 м. Гірня, за розповідями місцевих жителів, була закладена у середині 1930-х років, але видобуток продовжується і в наш час. Її загальна довжина складає 620 м, площа – 2173 м², об'єм - 4129 м³. Штольня має 5 вхідних отворів, які розташовані в бортах схилів. Деякі з них (№ 1, 2) продовжують використовуватись, інші (№ 3-5) – давно залишені (Рідуш, 2019).

а

б

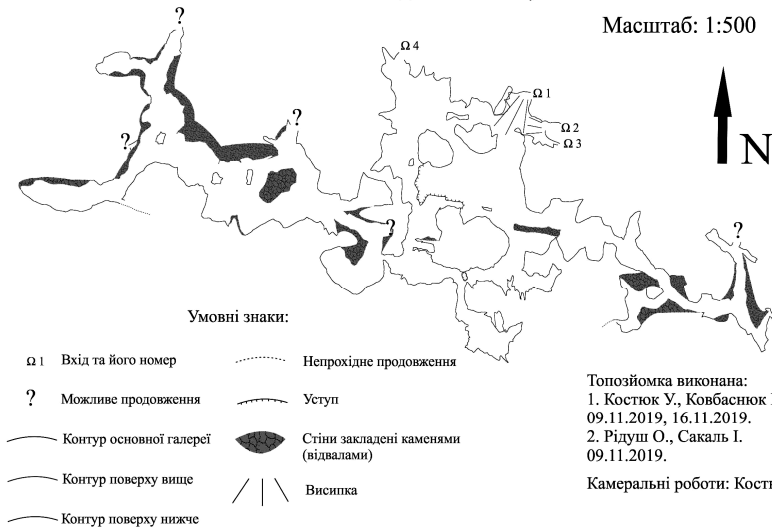
Внаслідок вирізування каменю сформувались зали і колони-підпори. Підпирні колони залишені надто вузькі і тому вони часто розчавлюються гірничим тиском. Подекуди спостерігаються обвали стелі у вигляді крупних брил. У штольні живе колонія кажанів 10-12 особин. Цікавою особливістю мікроклімату штольні є надзвичайна сухість повітря. Через це у ній муміфікуються труп тварин та птахів, що випадково сюди потрапили (Рідуш, 2019).

Вишнева

с. Комарів, Кельменецький р-н, Чернівецька обл.
заг. довжина 403м,

Масштаб: 1:500

11. Багатошарові палеолітичні стоянки Молодове 1 і 5

Багатошарові археологічні стоянки мають винятково важливе значення для всебічного вивчення розвитку суспільства на його найдавніших етапах, для вирішення ряду проблем історії господарства, культури і соціального ладу стародавнього населення. Визначальна роль вони відіграють у висвітленні історії первіснообщинного ладу, зокрема господарства й культури населення. На території України ці стоянки

Рис. 18. Картошхема печери Вишневої

Рис. 19. Колонія кажанів у штольні

Рис. 20. Центральний зал штольні

концентруються переважно групами і здебільшого поблизу великих річок та їх приток, тобто в умовах, найсприятливіших для проживання людини кам'яного віку. Найчисленнішою в країні за кількістю відомих палеолітичних і мезолітичних пам'яток є дністровська група. Тут налічується близько 600 стоянок і місцезнаходжень. Серед них і багатошарові стоянки (Черниш, 1978).

Одними з найвідоміших багатошарових палеолітичних стоянок не тільки України, але й світу, є комплекс молодовських стоянок та найбільші з них – Молодове I та V. Пам'ятки розташовані в частині дністровської долини, яка нині затоплена водами Дністровського водосховища. Найближчий населений пункт сьогодні – с. Братанівка Дністровського району Чернівецької області. На сьогодні мис, де локалізується ділянка, сильно розмивається хвилями та течією водосховища Дністровської ГЕС. Лесово-грунтові уступитераси, в яких знаходяться культурні шари стоянок, зараз знаходиться всього за кілька десятків метрів від розкопів О. Черниша, які проводились тут в 50-80-х рр. XX ст. Щороку водна ерозія руйнує кілька метрів берега річки і вимиває назовні численні кремені та кістки.

Молодове I – багатошарова палеолітична стоянка на правому березі Дністра в урочищі Байлова Ріпа, поблизу с. Братанівка Дністровського району Чернівецької області. У відкладах зафіксовано 9 культурних шарів: 5 мустьєрських та 4 верхньопалеолітичні. У

одному із культурних шарів (4-му) вперше виявлено рештки найдавнішої на території України споруди з кісток мамонта. Кам'яна індустрія зарахована до левалуа-мустьєрської культ. традиції (левалуазька техніка, переважання скребел серед знарядь). Трапляються фрагменти кісток з нарізками. Серед верхньопалеолітичних шарів найбільш показовою є колекція 2-го шару, в якому добре репрезентована не тільки кам'яна індустрія, а й вироби з кістки та рогу (молотки, наконечники дротиків). Усі верхньопалеолітичні шари належать до граветської культури, а у фауністичному наборі переважає північний олень (Черниш, 1982).

з притупленим краєм) є виразно граветською. Різноманітну колекцію складають вироби з кістки й рогу: наконечники дротиків, мотики, молотки, випрямлячі, шила тощо. Трапляються мистецькі твори: прикраси, фрагменти антропоморфної скульптури. Найбільш оригінальною серед них є флейта з рогу північного оленя, рештки якого переважають у фауністичного комплексу даного віку.

Молодове V є першою багатошаровою палеолітичною пам'яткою в Україні та Східній Європі, де була отримана хронологічна шкала абсолютних дат, що охоплює проміжок часу понад 30 000 років (Черниш, 1987). Хоча шари пізнього палеоліту були точно датовані за 14С (Haesaerts et al., 2009), нижня частина

лесовопалеоґрунтового розрізу стоянки, що містить мустьєрську індустрію (шари 12, 12а, 11 та горизонти 11а, 11б та 10в), залишилися датовані лише за відкритими радіовуглецевими датами (>40 тис.р.т.), зробленими у 1980-х роках. Відповідно, вони були датовані часом від ≈ 55 до 33 тис.р.т. У 2014 р. нижні горизонти на глибинах близько 8,5-10,5 м (культурні шари 10б-11б) були датовані за TL приблизно до 112 ± 16 - 121 ± 16 тис.р.т. (Łanczont et al., 2015). Для нижніх шарів цієї стоянки здійснені також біостратиграфічні

датування: І. Фороновою – за зубами мамонтів вік решток становить 100 (110) до 55 (60) тис.р.т. або MIS 5 a-d (Foronova, 2014); Б. Рідушем та Я. Поп'юк – за зубами мамонтів (MIS 7...9-10) та коней (MIS 9) (Ridush, Popiuk, 2020; Рідуш, Поп'юк, 2020). Отримані дані свідчать про наявність у розрізі відкладів, датованих набагато давніше, ніж вважалося досі, аж до MIS-9 (337-300 тис. р.т.). Оскільки акумуляція кісток на цьому місці пов'язана, головним чином, з діяльністю людини, ми можемо очікувати в культурних шарах, які, ймовірно, залягають нижче шару 12, знахідок індустрій, давніших за мустьєрську.

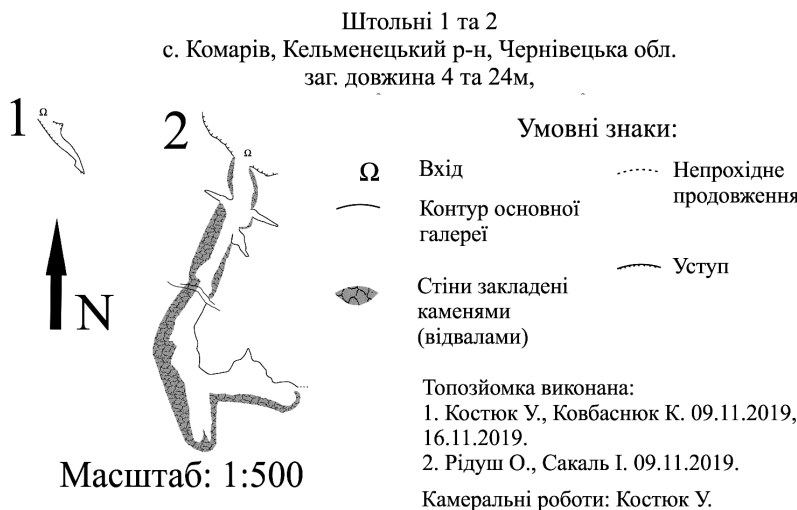

Рис. 21. Картошхема штольні та карстової печери

Молодове V – багатошарова стоянка на правому березі Дністра в урочищі Голий Щовб, поблизу с. Братанівка, на якій виявлені залишки 18 різночасових поселень – від періоду мустьє до початку мезоліту. Для мустьєрських шарів характерна індустрія левалуа-мустьєрського типу. Основним об'єктом полювання був також мамонт. У пізньопалеолітичних шарах, як і на Молодове I, зафіксовані рештки житлових комплексів. Кам'яна індустрія (призматична техніка, домінування різців, скребки, мікропластинки, граветські вістря та пластинки

Рис. 22. Вапнякова штольня в урочищі Грінчук

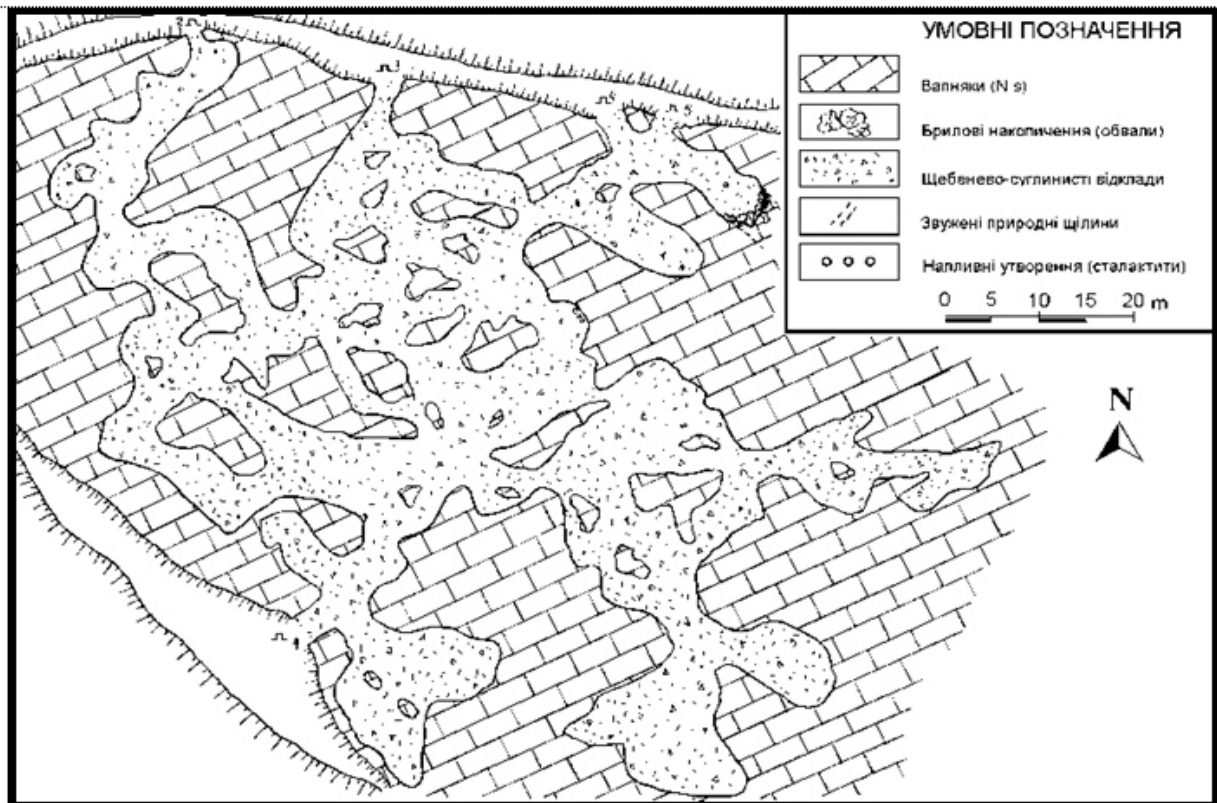

Рис. 23. Окомірна зйомка В. Явдошика

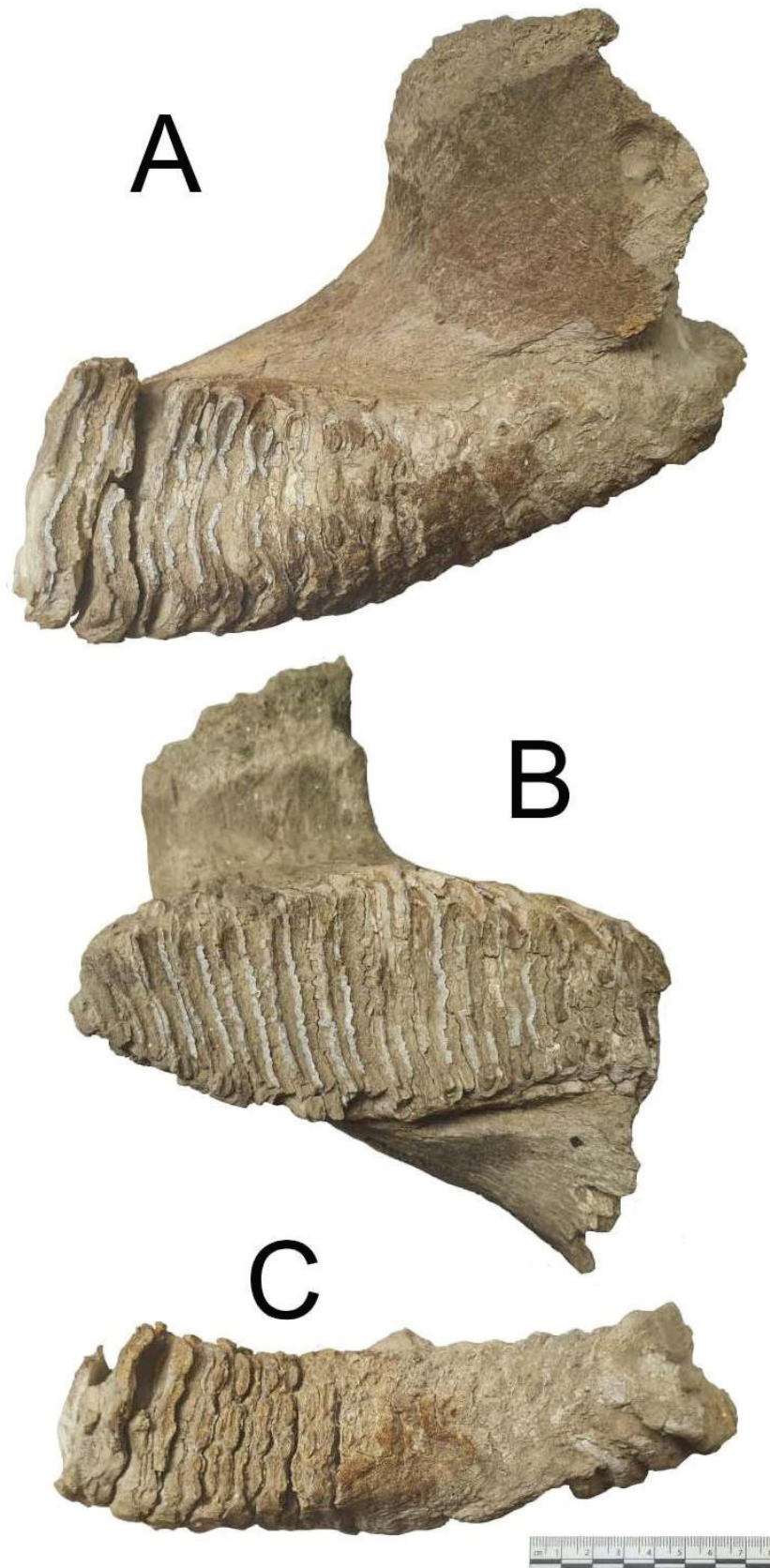

Рис. 24. Зуби мамонтів з Молодово *V. M. intermedius*: А – Mol.V-39, m3, В – Mol.40, m3. *Mammuthus* sp.: С – Mol.41, m3 (Рідуш, Поп'юк, 2020)

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**Богдан Рідуш,
Яна Поп'юк,
Петро Чернега**

**КУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ
ЯК ГЕОГРАФІЧНИЙ ФЕНОМЕН**

**Путівник
наукової екскурсії
Міжнародної наукової конференції
(23–25 вересня, 2021)**